

TÓTH KELEMEN

„Csak írjanak máskor is”

A családi közösség egy első világháborús levelezés tükrében

1916 júniusában a cári hadsereg a volhíniai Lucknál átszakította az osztrák–magyar állásokat.¹ Az Alekszej Alekszejevics Bruszilov lovassági tábornok nevével fémjelzett áttörést követő véres harcokból a veszprémi 31. honvéd gyalogezred katonáinak is kijutott.

A hónap eleje óta harcban álló ezredet június 19-én este tartalékba vezényelték. Ám 20-án hajnali 4 órakor jött a hír, hogy friss orosz erők lendültek heves támadásba a Styr folyó menti kis falunál, Hruzyatynnál, és a csupán néhány órája pihenőben lévő 31-esekre is szükség lesz megállításukhoz. Délelőtt 11 óra 11 perckor már az ezred mindhárom zászlóalja útban volt Arsenovychin át Hruzyatyn felé. 17 óra előtt nem sokkal sorakoztak fel a második védvonalban. Néhány perccel később a szünni nem akaró orosz tüzérségi tűz megtörte az első vonalat tartó Landwehr csapatokat, a katonák pánikszerűen hagyták hátra állásaikat, ezzel az első sorba juttatva a veszprémi honvédeket. Salmen főhadnagy, a 7. század parancsnoka a váratlanul előállt helyzet rövid mérlegelése után döntött: embereit támadásra vezényelte. Hirtelen jött ötletének lendülete magával ragadta az ezred többi részét, valamint erőt adott a küzdelem folytatásához a visszavonuló alakulatoknak is. A cél Hruzyatyn és a folyóparti állások elfoglalása volt. A támadásba időközben bekapcsolódott osztrák–magyar ütegek által lángba borított kis falu égő házai közül elkecseregett harcok árán este 22 órára úzték ki az oroszokat, a Styr folyó partját viszont nem sikerült elérniük. Éjszakára a falu romjai között átszűrő hideg szél elől a legénység orosz sorstársai holtteste mögé húzódott, hogy másnap délelőtt Schramek alezredes vezényletével a folyó túlsó partjára szoríthassa vissza a cári csapatokat.² Mindeközben Magyarországon, Komárom vármegyében Horváth Sándor, a gyermelyi körjegyző még nem tudta, hogy ezekben a harcokban elvesztette másodszülött fiát. Ott esett el a keleti fronton, Hruzyatynnál.³

Az elesett fiú, Horváth Endre – testvéreihez hasonlóan – rendszeresen levelezett családjával. E családi levelezésnek számos darabja (összesen 274 levél, melyek túlnyomó többsége, 207 a háború éveiben íródott) generációról-generációra öröklődött egy kopott, barna koffer mélyén, őrizve a valaha élt személyek gondolatait, érzelmeit egy vészterhes évszázadon át.

Hanák Péter 1973-as *Népi levelek az első világháborúból* c. tanulmánya⁴ óta több kutató érdeklődését is felkeltették az első világháborús katonalevelek. Nem csoda, hiszen a magánjellegű levelek, levelezések képesek új, sajátos perspektívákat nyitni a múlt iránt érdeklődő

¹ Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 2010. 70–71.

² Herczegh Géza: *A veszprémi honvédek hadtörténete*. Cegléd, 1936. 215–217.

³ Herczegh: *A veszprémi honvédek hadtörténete*, 217.; Kovács László levele id. Horváth Sándornak (a továbbiakban: id. H. S.). 1916. június 23.; Valasch hadapród levelezőlapja id. H. S.-nak. 1916. július 19.

⁴ Hanák Péter: *Népi levelek az első világháborúból*. Valóság, 16. évf. (1973) 3. sz. 62–87.

jelen számára, hiszen azokból a levélíró érzelmeit, gondolatait, lelkivilágát, világszemléletét, azaz a valaha élt ember egyedi, sajátos mikrovilágát ismerhetjük meg. A válsághelyzetekben, a háborús helyzetben írt levelek pedig kiemelkedő forrásértékkel bírhatnak, mivel íróik a megszokottól eltérő, idegen élethelyzetbe kerülve vetették papírra gondolataikat, így az egyén érzelmei – a felfokozott élethelyzet miatt – esetenként nyíltabb, direkter formában érhetők tetten, már amennyire a cenzúra vagy annak kijátszása ezt lehetővé tette. A háború alulnézetből való szemlélése és a korabeli történésekkel kapcsolatos sok egymás mellett párhuzamosan létező egyéni narratíva⁵ megjelenítésén túl a levelek segítségével a múlt számos egyéb területére is betekintést nyerhetünk: példának okáért a parasztság gondolkodásmódjába⁶ vagy éppen egy gimnázium közösségének működésébe.⁷ Úgy vélem, a katonalevelekben rejlő forrásértéket még korántsem tekinthetjük kiaknázottnak, csupán a megfelelő kérdést kell megtalálnunk ahhoz, hogy a levelek segítségével beszédre bírjuk a múlt eseményeit megtapasztalt egyéneket.

Tanulmányomban, mely a mikrotörténet szintjén vizsgálódik, arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon mit tudhatunk meg egy család életéről és működéséről, belső viszonyairól, illetve a háborúnak a legkisebb társadalmi egységre gyakorolt hatásáról egy (részben első világháborús) családi levelezés maradványainak segítségével.

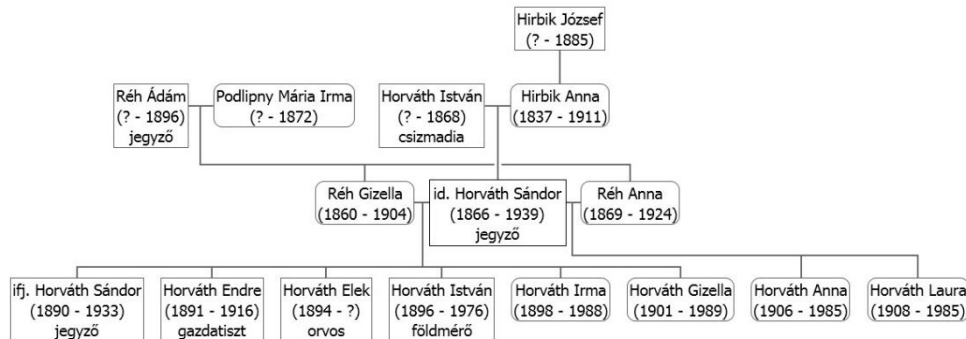
A gyermelyi Horváth család

Az említett levelekhez tartozó család bemutatásához rendelkezésünkre álló források közül a legfontosabb a családfő, vagyis az id. Horváth Sándor által saját kezűleg írt családi kalendárium, vagy ahogyan a címloldalon szerepel: *A Horváth család krónikája*. Az említett dokumentum összesen négy leszármazási szintet tartalmaz (1. A szerző nagypapja; 2. A szerző és feleségeinek szülei; 3. A szerző és feleségei; 4. Gyermekük), melyek között az igazodási pont maga a szerző.

⁵ Pl. Takács Éva: *Tábori levelek az első világháborúból*. In: Mészáros Balázs (szerk.): Somogyi Múzeumok Közleményei 4. Kaposvár, 1981. 243–256.; Viga Gyula: *Néhány kisgyőri katonalevél az első világháborúból*. In: Szabadfalvi József (szerk.): A miskolci Hermann Ottó Múzeum közleményei 23. Miskolc, 1985. 89–95.; Pollmann Ferenc: *A Bokréta utcától a Szamár-szigetig. Paszterkó József első világháborús levelei*. In: Hausner Gábor (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 8. Budapest, 2005. 119–127.; Dimény Haszmann Orsolya: *Írott emlékek az I. világháborúból*. In: Acta Siculica: A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve 2007. Sepsiszentgyörgy, 2007. 727–738.; Forgács Márton: *Közép-Ázsia egzotikus világa egy első világháborús hadifogoly képeslapjain*. In: Závodi Szilvia (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 15. Budapest, 2015. 257–296.

⁶ Erről lásd: Kokó Juliánna: *Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban*. In: Keszeg Vilmos (szerk.): Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Kolozsvár, 1999. 240–266.

⁷ Lásd: Körömi Joachim: *Miről vallanak a tábori levelezőlapok? A budapesti III. kerületi Állami Főgimnázium volt diákjainak, igazgatójukkal folytatott levelezése az első világháború idején*. In: Hetés Tibor – Makai Ágnes (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2. Budapest, 1987. 228–248.

A gyermeli Horváth család családfája

A krónika, valamint egyéb források segítségével a következő családtörténet rekonstruálható: Horváth István, tatai csizmadiamester és a szintén tatai születésű Hirbik Anna házasságából született id. Horváth Sándor 1866-ban.⁸ Horváth István 1868-ban bekövetkezett halála után a fiút – anyja mellett – nagyapja, Hirbik József nevelte fel, majd ő is taníttatta ki.⁹ Hirbik József foglalkozásának megállapításához nem állnak rendelkezésünkre a szükséges források, noha fontos lenne tudni, mivel unokája életútjának és karrierjének személye volt a kulcsa. Id. Horváth Sándor Tatán és Győrben, a Bencés Gimnáziumban folytatott tanulmányokat, melyek befejeztével közigazgatási pályára lépett. 1888. május 15-én Gyermelyre került segédjegyzőnek, majd 1895. október 27-én megválasztották helyi körjegyzőnek, karrierje csúcsát 1916. december 18-án érte el, amikor Tata főjegyzőjévé nevezték ki. Közigazgatási pályafutását végül 1930. november 12-én fejezte be, amikor 64 évesen nyugdíjba vonult.¹⁰ Első és második felesége is Réh Ádám, a korábbi gyermeli körjegyző és Podlipny Mária Irma lánya. Először 1890-ben a nála hat évvel idősebb elsőszülött lányt, Réh Gizellát vette feleségül, akitől hat gyermeke született: Sándor (1890), Endre (1891), Elek (1894), István (1896), Irma (1898) és Gizella (1901). Réh Gizella 1904-ben bekövetkezett halála után id. Horváth Sándor a nála három évvel fiatalabb Réh Annát, Réh Ádám másodszülött lányát vette feleségül, akitől további két gyermeke született: Anna (1906) és Laura (1908).

Id. Horváth Sándor életútját és házasságait tekintve egyértelműen kirajzolódik egy felfelé irányuló mobilitás. Az iparosmester fiából tanulmányainak köszönhetően értelmiségi, szellemi foglalkozású válik, aki társadalmi rangjának megfelelően, illetve azt biztosítandó is választ párt, nevezetesen főnökének lányát, aki házasságuk idején már vénlánynak számíthatott a maga 30 évével, hiszen a századfordulón a nők átlagosan 23 éves korukban kötötték

⁸ Megfelelő források hiányában csak feltételezni tudjuk, hogy Horváth István és Hirbik Anna házasságából további gyermekek nem születtek. Annyi bizonyos, hogy a *krónikának Az atya szülei és testvérei* című szakasza nem tesz említést róluk.

⁹ Komárom vármegye árvaszéki iratai csak 1895-től (MNL KEML IV. 901.) vannak meg, így az, hogy id. Horváth Sándor gyámja ki volt, nem tárható fel. Azt, hogy nagyapja nevelte fel és taníttatta, csupán a családi krónikában olvasható információk alapján jelenthetjük ki. Megfelelő források lehetnének még a hagyatéki iratok, valamint a végrendelet, azonban ezekre még nem bukkantam rá.

¹⁰ Továbbá „*Nevéhez fűződik a hősi emlékmű, a tüdőbeteg- és szegényház, a Komárom-Naszály közti útszakasz stb. megépítése. Számos helyi egyesületnek vezető egyénisége.*” Szalay Béla – Vajdas Lajos (szerk.): *Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék multja és jelene.* Budapest, 1938. 760.

első házasságukat.¹¹ Az ilyenfajta házassági stratégia, amely egyaránt szolgálta a társadalmi rangemelkedés megerősítését és az új közösségbe került értelmiségi beilleszkedését is, általánosan számított: Örsi Julianna írja, hogy a „munkát vállaló ifjú értelmiségi [...] első célja, hogy elfogadtassa magát a közösséggel. Ennek pedig legcélravezetőbb eszköze, ha új lakóhelyén megházasodik. A rendelkezésére álló választékból célszerű, ha valamelyik helybeli értelmiségi vagy tekintélyes gazdag családba nőszül be.”¹² Második házassága pedig egybeesett azzal az országosnak mondható tendenciával, amelyre Fél Edit és Hofer Tamás is rámutatott, miszerint „második házasságnál, kiváltképp, ha már gyerek is van, lehetőleg rokont keresnek új háztartásul”, hiszen egy „testvér mindig jobban szereti a mostoha gyerekeket (mert előbb a testvéreieit és csak az után mostohák), mint egy idegen”.¹³

Érdemes kitérni a gyermekek születési évére is, melyekből arra következtethetünk, hogy a Horváth család esetében nem beszélhetünk születéskorlátozásról. Örsi Julianna szerint a szülőképes korban a természetes fogamzások általában 1,5–2 évenként követik egymást.¹⁴ Pakot Levente Bükre vonatkozó kimutatásaiban a középosztálybeli római katolikusok – mely réteghez és felekezethez a Horváth család is tartozott – esetében ez a születési intervallum 2–3 évre tehető.¹⁵ Réh Gizella és Réh Anna szülei sorrendjében inkább a bükihez hasonló tendencia figyelhető meg. Utóbbi esetében is valószínűleg életkorának, mintsem a tudatos születéskorlátozásnak tudhatjuk be azt a tényt, hogy csak két gyermeknek adott életet, hiszen második lányát, Laurát 39 évesen hozta világra. Születéskorlátozás hiányában és a Magyarországon a 19. század utolsó harmadában lezajlott demográfiai átmenet következtében nem meglepő, hogy 1908-ra 10 főre duzzadt a család, amely létszámával átlagfelettinek számított a dualizmus kori Magyarországon: Tomka Bélánál láthatjuk, hogy 1910-ben a háztartások átlagos létszámát¹⁶ tekintve 4,7 fővel számolhatunk.¹⁷

Id. Horváth Sándor mind a négy fiát kitaníttatta, iskoláikról azonban nem minden esetben áll rendelkezésre elegendő információ. Anyai bizonyos, hogy gimnáziumi tanulmányait mindannyian a Pápai Református Gimnáziumban végezték el, legalábbis erre következtethetünk az 1908. május 19-én a legidősebb fiú, azaz ifj. Sándor által írt levélből, melyet mindnyájan aláírtak. Valamint ezt a feltételezést támasztják alá a másodszületett fiú, Endre megmaradt bizonyítványai is, melyekből megtudhatjuk – amellet, hogy a család felekezeti hovatartozás szempontjából római katolikus – azt is, hogy Endre a gimnázium első három osztályát a Tatai Kegyesitanítórendi Algimnáziumban végezte el, és az után, 1905-ben került Páparra. Azt, hogy a többiek szintén Páparra jártak, bizonyítja Endre legkisebb öccsének, Ist-

¹¹ Tomka Béla: *Társadalmi integráció a 20. századi Európában: Magyarország esete*. Századvég, 5. évf. (2000) 17. sz. 17.

¹² Örsi Julianna: *Házassági stratégiák, írott és íratlan szabályok a párválasztásban*. In.: Bihari Péter (szerk.): Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. Budapest, 2014. 123.

¹³ Fél Edit – Hofer Tamás: „Mi korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest, 2010. 158.

¹⁴ Örsi: *Házassági stratégiák, írott és íratlan szabályok a párválasztásban*, 115.

¹⁵ Pakot Levente: *Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939*. Korall, 17. évf. (2016) 63. sz. 147–148.

¹⁶ Ugyanez 1869-ben 4,6 fő volt, tudhatjuk meg Óri Péter és Pakot Levente tanulmányából, mely rámutat a háztartásszerkezetben felekezeti, foglalkozási, de leginkább regionális szinten megmutató jelentős eltérésekre is. Óri Péter – Pakot Levente: *Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon*. Korall, 17. évf. (2016) 65. sz. 173.

¹⁷ Tomka: *Társadalmi integráció a 20. századi Európában*, 39.

vánnak 1914-ben küldött levele, melyben a címzés a következő: „*Szépreményű Horváth Pista VIII. főgimn. tanuló Pápa Kollégium*”.¹⁸

Az érettségi megszerzését követően mind a négy fiú felsőfokú tanulmányokba kezdett: ifj. Sándor Budapesten tanult jogot, az egyetem második évét követően, 1911-ben jelentkezett egyéves önkéntesi szolgálatra,¹⁹ így az első világháború már tartalékos hadapródként érte. 1915-ben orosz hadifogságba esett, ahonnan csak 1921-ben tért haza. Hazatérte után szomódi körjegyzőként dolgozott 1933-ban bekövetkezett haláláig. Endre Kassára került a Magyar Királyi Gazdasági Akadémiára, ahol 1913-ban szerzett oklevelet. Az akadémia történetéről Heilauf Zsuzsa írt tanulmányt, nála olvashatjuk, hogy az ott végzetek több mint fele maradt a szakterületén, tehát vagy saját birtokán gazdálkodott, vagy más birtokán – jellemzően nagybirtokokon – gazdatisztként dolgozott. Azt is az említett tanulmányból tudhatjuk, hogy mire Endre odakerült, addigra az 1906-os akadémiává nyilvánítása előtt rendkívül vonzónak számító intézmény vesztett népszerűségéből, oktatási színvonala viszont a korábbihoz képest jelentősen javult.²⁰ Endre tanulmányai végeztével munkába állt: a hódmezővásárhelyi Magyar Királyi Földműves-iskola tanársegéde lett.²¹ A legalább gimnáziumi végzettséggel rendelkezők előtt nyitva álló egyéves önkéntesi szolgálatra, melynek következtében tartalékos tiszti rangot²² lehetett szerezni,²³ csak az 1914-es hadüzenet után jelentkezett. 1916-ban Volhíniában halt hősi halált. Elekből orvos lett, erre több levélből²⁴ is következtethetünk, melyekből azonban az, hogy felsőfokú tanulmányait hol végezte, nem olvasható ki. Hivatásából adódóan az első világháború alatt katonatorvosi szolgálatot teljesített.²⁵ A legkisebb fiú, István életéről rendelkezünk a legrészletesebb adatokkal, mivel munkásságának köszön-

¹⁸ Horváth Endre (a továbbiakban: H. E.) levele Horváth Istvánnak (a továbbiakban: H. I.). Veszprém, 1914. október 19.

¹⁹ Derül ki egy 1911. január végén kelt leveléből, melyben harmadik félévének sikeres vizsgáiról számol be, valamint arról, hogy „a sorozási kérvényem a jövő hónap elején el készítem [...] a 19. gyalogezredbe kérem magam Győrbe.” ifj. Horváth Sándor (a továbbiakban: ifj. H. S.) levele szüleinek. Budapest, 1911. január 24.

²⁰ Heilauf Zsuzsa: *A Kassai mezőgazdasági Akadémia diákjai 1875-1918*. In: Szögi László (szerk.): *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei X*. Budapest, 2001. 177–179.

²¹ Ez azért is érdekes, mert mikor 1900-ban a Kassai Akadémia összegyűjtötte végzett hallgatóinak foglalkozását, akkor még egyetlen gazdasági szakoktatásban dolgozót sem írtak össze. Heilauf: *A Kassai mezőgazdasági Akadémia diákjai 1875–1918*, 177.

²² A tartalékos tisztek voltak hivatottak pótolni háború esetén a hadkötelezettek általános mozgósítása következtében fellépő tiszthiányát, mely a hivatásosok korlátozott létszámából adódott. Valamint a Monarchiában ezzel az intézménnyel tudták a katonaságban is fenntartani az úriemberek és a fizikai dolgozók között húzódo társadalmi határokat. Hajdu Tibor: *A magyar tisztikar társadalmi helyzete, összetétele és presztízse a kiegyezés előtt és után (1850–1883)*. Történelmi Szemle, 29. évf. (1986) 3-4. sz. 420.

²³ Egyéves önkéntesnek azok mehettek, akik „*testi és szellemi alkalmasság és feddhetetlen előélet mellett, valamely teljes középiskola legfelsőbb osztályát, vagy az azzal egyenlő értékű valamely más iskolát sikerrel elvégeztek, avagy általános műveltségüket katonai és polgári tagokból álló vegyes bizottság előtt bebizonyították*”. Berkó István: *Az egyéviönkéntesek*. In: uő (szerk.): *A Magyar Királyi Honvédség története. 1868–1918*. Budapest, 1928. 163.

²⁴ H. E. levele H. I-nak. Veszprém, 1914. október 19. / ifj. H. S. levele szüleinek. 1915. február 24. / ifj. H. S. levele szüleinek. 1915. február 25. / H. E. levele szüleinek. 1916. április 18.

²⁵ Az 1889. évi védtörvény értelmében minden hadköteles orvosnövendéknek az orvosi oklevél megszerzése előtt félévet fegyveres egészségügyi szolgálatban, majd az oklevél megszerzése után a félévet katonai kórházi szolgálatban kellett töltenie. Berkó: *Az egyéviönkéntesek*, 168–169. A leszámoltak elmondása szerint Elek az első világháború után Pöstyénben lett fürdőorvos. Életútjának részletei azonban még feltárára várnak.

hetően helyet kapott a *Magyar Földmérők Arcképcsarnoka* című sorozat II. kötetében. Ebben olvashatjuk, hogy a gimnázium befejeztével rögtön katonai szolgálatba állt: három évig harcolt az első világháborúban, így mérnöki, földmérői oklevelét csak 1924-ben szerezte meg a budapesti József Műegyetemen. Részt vett az országos alsó- és felsőrendű háromszögelés munkálataiban, valamint több város, köztük Budapest felmérésében is. 1950-től a Budapesti Földmérési Igazgatóság igazgatója, 1952-től a Budapesti Földmérési Iroda tájközponti igazgatója, 1953-tól pedig az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal osztályvezetője volt. Utolsó munkahelye a Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalat volt, ahol 1954 és 1958 között a geodéziai osztály vezetését látta el. 1958 végén vonult nyugállományba, de a munkát nem adta fel, 1969-ig tovább dolgozott mint az Országos Vízügyi Hivatal földmérési jellegű munkáinak ellenőre.²⁶

A négy leánygyermek tanulmányairól semmiféle információ nem áll rendelkezésünkre, annyit viszont kijelenthetünk *A Horváth család krónikájában* szereplő adatokra támaszkodva, hogy – a legkisebb gyermek kivételével, aki hajadon maradt – legalább ketten társadalmi rangjuknak megfelelően lettek kiházasítva. Irma 1919-ben kötött házasságot Gürsching Emil latin–ógörög szakos gimnáziumi tanárral, aki az 1915-ös *Tiszti cím- és névtár* szerint a Szentgyörgyi Kegyesstanítórendi Főgimnáziumban²⁷ tanított. Később azonban többször is munkahelyet váltott, viszont mindvégig megmaradt a piaristáknál: az 1927-es *Tiszti cím- és névtár* adatai szerint Tatán²⁸ tanított, az 1936-os szerint pedig már Veszprémben.²⁹ Gizella Klie Sándorhoz ment feleségül 1924-ben, aki ekkoriban mint I. osztályú adóhivatali állampénztári tiszt dolgozott Tatán.³⁰ Anna pedig 1934-ben lépett házasságra Horváth Jánossal, akinek foglalkozásáról sajnos nem áll rendelkezésünkre további információ. Viszont valószínűsíthető, hogy nővérei után Anna is hasonló társadalmi helyzetben lévő férfihez ment feleségül.

Mindezeket egybevetve kijelenthetjük, hogy az apa, vagyis az id. Horváth Sándor által elért új társadalmi rangot gyermekei is sikeresen megőrizték, hiszen fiai egytől-egyig értelmiségi pályára léptek, valamint vői is (legalább ketten) szellemi foglalkozásúnak tekinthetők.

Levelek a koffer mélyéről

A tanulmányom forrásbázisát képező levelezés mintegy 274 levélből áll. Levél alatt itt egyaránt értem a klasszikus értelemben vett levelet és a képes-, valamint tábori levelezőlapot is. A vizsgálat központjában álló család tagjainak egymásközt folytatott levelezéséből 269 levél maradt fenn. Ezeket 1903 és 1921 között írták. A háború éveiben, 1914 és 1918 között 207 levél íródott, ezekből 127 hadifogságból érkezett, túlnyomó többségük – minden bizonnyal a cenzori utasítást követve – német nyelvű. A háború vége után 1921-ig nincs levél, 1921-ből viszont 3, a hadifogságból éppen hazatérő legidősebb fiú által írt levél maradt meg. Továbbá maradtak olyanok is, igaz mindösszesen 5, melyeket katonatársak vagy barátok írtak, de információval szolgálhattak az otthonmaradottaknak távollévő családtagjaikról. A forrásbázis ezekkel együtt adja ki a 274 levelet.

A levelezést azonban két szempontból hiányosnak kell minősítenünk: egyrészt azért, mert egy-két kivételtől eltekintve csak a hazaérkező, tehát a szülőknek küldött levelek maradtak fenn. Másrészt azért, mert a 269 levél szinte mindegyike a két legidősebb fiútól (ifj.

²⁶ Raum Frigyes (szerk.): *Magyar földmérők arcképcsarnoka*. II. kötet. Budapest, 1983. 46.

²⁷ *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1915. 433.

²⁸ *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1927. 245.

²⁹ *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1936. 295.

³⁰ *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1927. 98.

Sándortól és Endrétől) érkezett, noha minden bizonnyal a többiek is írtak, hiszen számos levélben találhatunk erre utaló információt, ám azokat nem őrizte meg a családi *levelesláda*. Tulajdonképpen az a tény is, hogy ezek a levelek fennmaradtak, kizárólag egy unokának, Horváth Irma és Gürsching Emil lányának, Gürsching Hedvignek köszönhető, aki 1986-ban meglátta a bennük rejlő értéket, míg unokatestvérei csupán elégetni való papírhulladékként tekintettek rájuk. Legalábbis ez a háttértörténet rekonstruálható abból az írásos visszaemlékezésből, melyben Gürsching Hedvig „Mindenki okulására” címmel összefoglalta örökségének történetét: *„Hideg szél volt, huzatos helyen kellett a holmikát rohanva átnézni, hogy nehogy mindent elégessenek. N. Pista és Szilvi is versenyt dolgozott a fiatalokkal. D. u. 5 körül mi eljöttünk a többiek ott maradtak még. A garázsba lett betéve minden holmi. Ha-zaérve Veszprémbe már 38,8° lázam volt. Utána olyan beteg lettem, 2 hétig élet-halál között [...] Utolsó kenetet is megkaptam [...] Lábadózásom alatt mivel komolyabb munkát nem bírtam végezni, elkezdtem a levelek szétválogatását és a könyveket családok szerint rendezni.”*³¹

Elemzésem során ezekkel a levelekkel, melyeket minden esetben betűhíven idézek, arra teszek kísérletet, hogy egy közösségnek, egy családnak a nagy nyilvánosság elől elzárt működését tárjam fel. Teszem ezt többek között olyan szempontok mentén, mint a megszólítási formák, a szülő-gyermek viszony, a testvérek egymással való kapcsolata, a család fizikai térben való szétszakadásából adódó problémák vagy éppen a válsághelyzetben lévő levélíró közérzetének, hangulatának változása.

Megszólítási formák

A megszólítási formákkal kapcsolatban leginkább az a kérdés tarthat érdeklődésünkre számot, hogy mennyire tekinthetjük azokat személyesnek, egyedinek vagy éppen formálisnak, hivatalosnak. Összehasonlítási alapnak vegyük a Kokó Juliánna által elemzett vargyasi család levelezését, melyben a „megszólítás, köszöntés, az egészségi állapotról való tudósítás, a levelek nyugtázása és az elköszönés az esetek túlnyomó többségében sztereotip fordulatokkal, készen kapott formulákkal történik.”³² Hanák Péter ugyanezt néhány évtizeddel korábban úgy fogalmazta meg, hogy az általa vizsgált levelek „megszólítása, beköszöntése, egészségkívánó mondatai, elköszönő bezárása csekély eltérésekkel ismétlődő, hagyományos formulákra, szabályokra nyúlnak vissza”.³³

Természetesen a Horváth család levelezésében is találunk kész mintákat, ismétlődő szófordulatokat. Ilyen például a borítékokon vagy a levelezőlapokon a címzett hivatalos megnevezése, például: *Tekintetes Horváth Sándor körjegyző/főjegyző úrnak*. Kivételt egyedül Endre testvéreinek küldött leveleiben találunk: Istvánnak küldött lapján a címzett úgy van feltüntetve, mint „Szépreményű Horváth Pista VIII. főgimn. tanuló”,³⁴ Laurának küldött levelén pedig az szerepel, hogy „Horváth Laurika úrlánynak”,³⁵ de például bátyjának küldött levelén már csupán annyi szerepel, hogy „Horváth Sándor úrnak”.³⁶ A címzésekben megjelenő becézést tehát kizárólag a kisebb testvéreknek kijáró gesztusként kell értelmeznünk.

³¹ Gürsching Hedvig visszaemlékezése a legkisebb Horváth lány, Laura után maradt örökség elrendezéséről. 2. (Családi tulajdonban)

³² Kokó: *Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban*, 6.

³³ Hanák: *Népi levelezés az első világháborúból*, 75.

³⁴ H. E. levele H. I-nak. Veszprém, 1914. október 19.

³⁵ H. E. levele Horváth Laurának (a továbbiakban: H. L.). 1916. június 2.

³⁶ H. E. levele ifj. H. S-nak. Hódmezővásárhely, 1914. március 16

Ilyen sztereotip fordulatnak tekinthetők még a Horváth család által használt elköszönési formák is, noha ezek egyértelműen intimebb, bensőségebb érzést keltenek, mint például a címzések, köszönhetően a virtuális csók gesztusának, mely egyaránt helyet kap a gyermekek által a szülőknek, a szülők által a gyermekeknek küldött, de a testvértől érkező levelek végén is. Ifj. Sándor és Endre szüleinek szánt leveleinek végén kivétel nélkül, valamint Elek egyetlen megmaradt levelében is a következő záróformula olvasható: *„Kezeiteket csókolja szerető fiatok.”* Az apa, id. Sándor által fiainak címzett levele végén az áll, hogy *„mindkettőtöket csókolva [...] maradok szerető apátok”*.³⁷ Endre ifj. Sándor névnapjára küldött köszöntőjét pedig úgy zárja, hogy *„Csókol szerető öcséd”*.³⁸

A családtagoknak a leveleken belül való megnevezésében, megszólításában ugyanakkor már egyértelműen helyet kap az egyediség, a becenevek is. Szüleiket rendre *papám*, illetve *mamám* megnevezéssel illetik gyermekeik. Itt érdemes visszautalnunk arra, hogy a rendelkezésünkre álló levelek többsége keletkezésének időpontjában id. Horváth Sándor első felesége, Réh Gizella, azaz ifj. Sándor, Endre, Elek, István, Gizella és Irma édesanyja már nem élt. Ennek ellenére ifj. Sándor és Endre minden esetben úgy kezelik – legalábbis leveleikben – édesapjuk második feleségét, Réh Annát, mintha saját szülőanyjuk lenne. Jó példa erre ifj. Sándornak egy 1911-es levele, melyben arról tájékoztatja szüleit, hogy Endre öccsével hazautaznak a húsvéti vakációra:

*„Még arra kérlek Mamám előre már, hogy nem aludhatnék e én a kisirodában? A vaságyat be lehet tenni. Nekem ugyanis tanulni is kell a vakációban, napközben úgy sem tanulok, este így nyugodtan tanulhatnék. Kérlek Mamám, ha lehet, légy szíves így intézkedni.”*³⁹

Leveleikben nagyobb testvéreiket főleg a szokványos becenevekkel illetik, mint például *Pista* vagy *Gizi*, a kisebbeket viszont szeretik játékos, egyedi neveken megszólítani: *Lajóka*, *Nanika*, *Anni*, *Hanka*, *Hankesz*, *Lajkó* vagy éppen *Laurika*.

Mindezek fényében, úgy gondolom, kijelenthetjük, hogy jól látszik a családban – az egyes sztereotip, szokványos formulák használata mellett – a címzésekben, megszólítási formákban, megnevezésekben is tetten érhető intimitás, érzelemmel való telítettség.

Kapcsolat és viszony

Kapcsolattartás alatt egyaránt kell gondolnunk a gyermekeknek a szülőkkel való és a testvérek egymásközi kapcsolattartására is. Mivel a fennmaradt levelek szinte mindegyikét a szülőknek küldték, ezért felmerül a kérdés, hogy vajon a szülőknek íródott levelek segítségével kimutatható-e a testvérek egymással való kapcsolattartása, valamint beeláthatunk-e általuk a testvérek egymáshoz fűződő viszonyába. Érdemes először megvizsgálni a békebeli állapotokat.

Ahogy azt korábban már érintettük, ifj. Sándor és Endre felsőfokú tanulmányait egyaránt családjától távol töltötte. Már tanulóévek alatt írt leveleikben is gyakran találunk olyan sorokat, melyek arra engednek következtetni, hogy budapesti, illetve kassai távollétük alatt sem feledkeztek el testvéreikről. Szüleiknél rendszeresen érdeklődnek húgaik, öccseik, illetve bátyjuk hogyléte felől:

³⁷ id. H. S. levele ifj. H. S-nak és H. E-nek. Gyermely, 1904. november 28.

³⁸ H. E. levele ifj. H. S-nak. Hódmezővásárhely, 1914. március 16.

³⁹ ifj. H. S. levele szüleinek. Budapest, 1911. április 3.

„Mit csinálnak a gyerekek, ők most nevetve nézik, hogy hogy kell rászorgálni a szeptemberi vakációt. Az Irmának milyen bizonyítványa van? A gyerekek írhatnak most hogy nincs semmi dolguk.”⁴⁰

Emellett arra is következtethetünk, hogy bizonyos időközönként személyesen is folytatott levelezést testvéreikkel:

„Sándor is írt, nem igen panaszkodik a katonaelet miatt, csak úgy látszik, hogy az ágy megvetés nem tetszik neki, mert erről írt legtöbbit. A fiuk meg az Irma még nem írt, pedig már mindkét helyre írtam.”⁴¹

Minden jel arra utal, hogy ifj. Sándor és Endre a háború alatt sem feledkezett meg a testvéreikkel való kapcsolattartásról. Sőt, Endre katonalevelei közül maradtak meg kisebb testvéreinek írt példányok is. Egy, melyet legkisebb öccsének, Istvánnak küldött, valamint kettő, melyeket legkisebb húgának, Laurának írt; az utóbbiakat rövidségük miatt teljes egészében közlöm:

„Kedves Lajczikám!

Igen megörültem annak a szép kártyának, amit kaptam. Bizony jó lett volna otthon lenni husvétkor, de így is jó lesz, mert egy pár hét múlva úgyszólván haza megyek, addig is sokszor csókolja szerető bátyja

Endre⁴²

„Kedves Lajkókám!

Az Elek is éppen nálam volt, mikor a posta meghozta a lapot, nem tudtuk kitalálni, hogy kiírta, de a végén láttuk, hogy a Lajkó, de még most se akarjuk elhinni, míg újra nem írsz!

Csókolja szerető bátyja

Endre⁴³

De mit tudhatunk meg ezekből a levelekből a családtagok egymáshoz fűződő viszonyáról, mit olvashatunk ki belőlük a testvérek kapcsolatáról? A levelezés hiányossága ezen a ponton erőteljesen megmutatkozik, hiszen a kérdések megválaszolását rögtön egy kitételrel kell kezdenünk, miszerint a családi viszonyokat kizárólag a két legidősebb fiú esetében tudjuk értelmezni.

Ifj. Sándor és Endre leveleiben az anya általában akkor jelenik meg, illetve akkor van megszólítva, amikor a levélírónak ruhára vagy élelemre van szüksége, ebből valószínűsíthetjük, hogy a háztartás vezetését ő látta el. Valamint néhány levélben arra utaló mondatokat is találhatunk, hogy az anya néha külön, személyesen is írt a fiúknak, ám hogy pontosan miről, az a legtöbb esetben nem derül ki, így az anya karakteréről, illetve a gyerekekkel fenntartott viszonyáról csupán egy tisztának semmiképpen sem nevezhető képet kaphatunk. Nem úgy az apa esetében, akinek erőteljes családfeji szerepére következtethetünk ifj. Sándornak egy még 1908-ban, Pápáról küldött leveléből, melyben az édesanyja órájának eltűnése ügyében őt ért vádakra reagál, amellyel, hogy a pénzügyekben tanúsított könnyelműségére is igyekszik magyarázattal szolgálni. Apja vádja, miszerint az órát ő tulajdonította el, teljesen összetörte:

„kérlek benneteket azzal ne vádoljatok, hogy én szegény mamám óráját elvittem. [...] ugyan miért hoztam volna el? mikor tudtam, hogy mamám Irmának adta. Csak ezt az egyet ne keressétek rajtam mert nem tudom akkor mi lesz velem. [...] Hígyjétek el, hogy mikor 6-án papám levelét megkaptam, még mozdulni sem tudtam, az szinte örjítő. Azért

⁴⁰ H. E. levele szüleinek. Kassa, 1912. július 1.

⁴¹ H. E. levele szüleinek. Kassa, 1911. október 21.

⁴² H. E. levele H. L-nak. 1916. április 29.

⁴³ H. E. levele H. L-nak. 1916. június 2.

*kérlek benneteket ezt ne fogjátok rám, amit tettem bevallom és elismerem, hogy rosszul cselekedtem, de ha ez alól nem tudom tisztázni magam engem soha többé nem láttok.*⁴⁴

Ifj. Sándor levelében említett „bűne” az volt, hogy a rábízott pénz egy részét, amiből a susztert és a tánctanárt kellett volna kifizetnie, apja vélekedése szerint haszontalanságokra költötte el. Saját bevallás szerint azonban egyéb felmerülő kiadások miatt kellett a pénzhez nyúlnia, részben azért, mert az olyan alapvető mindennapi dolgokat is, mint a petróleum vagy a szappan, neki egyedül kellett beszereznie mind a négyüknek (Endre, Elek és István ekkoriban szintén Pápán tanult), mivel ahogy írja: *„ha én nem veszek gyerekek nem vesznek semmit. Endrét rá nem lehet bírni hogy vegyen petróleumot, szappant stb.”*⁴⁵

A családfő erélyességére vagy tekintélyére talán azon sorai utalnak a legjobban, melyekben azt próbálja megmagyarázni, hogy miért nem szólt minderről legutóbb, mikor otthon járt: *„Húsvétkor mindig a számon volt, hogy megmondom de nem mertem.”*⁴⁶ Azonban, hogy az apa és a fiú közti kapcsolatot nem kizárólag egy tekintélyen alapuló viszony lehetett, jól mutatja – a családon belüli általános tegeződés mellett – egyrészt az, hogy mennyire érzékenyen érinti apja alaptalan vádaskodása, valamint az is, hogy mindezt személyesen szeretné tisztázni: levelén belül háromszor is megkéri apját, jöjjön el Pápara:

*„Ha szándékos van papám eljönni Pápara, úgy Kérlek, hogy jöjj el minél előbb ónagysága is vár és mi is. [...] Különben igen szeretném, ha eljőnnél Papám és itt elötte mindent bebizonyíthatnék és kérlek ha teheted jöjj is el. [...] Különben kérlek papám jöjj el Pápara, ha teheted, amikor neked tetszik, itt majd tisztázok mindent.”*⁴⁷

Már az idézett levélből is kiolvasható a gondoskodó idősebb testvér karaktere. Ez a szerepkör ifj. Sándor esetében végig megmarad a háborúnak azon szakaszaiban is, melyben öccseivel egy helyen tartózkodik, amellett, hogy szüleit leveleiben folyamatosan tájékoztatja testvérei hogyléte, előmenetele felől is:

*„Endre káplár már, mondom neki miért nem írta meg, azt mondja minnek, ez nem dicsőség. Elek mostanában lesz káplár.”*⁴⁸

*„Elek is felszerelte magát mindennel, utána néztem, csodálom, hogy nem köszönte meg a pénzt, Endre átadta neki. [...] Csináltattam egy pár cipőt-bakancsot, ugyyszintén Elek is. Ebben csak nem fog a lábam megfázni. Dupla talp, belül gumi és flanel bélés és még azbeszt talp. Eleké meg bárány bőrrel van kibélelve, az olyan mint egy kis kályha, egyszóval iparkodtunk kellőleg ellátni magunkat mindennel, csak majd az oroszok el ne vegyék tőlünk. [...] Fiúknak mondtam, hogy miért nem írnak, Elek mondta, hogy ő írt. Endre nem nagyon erőlteti meg magát a levélírásban.”*⁴⁹

A kisebb testvérekről való gondoskodás, illetve annak szándéka Endre leveleiben is megjelenik:

*„Igen megörültem a lányok leveleinek, igen szépen megtanult már a Lajkó is írni, csak írjanak máskor is. Mai napon az Irma címére feladtam 100 koronát, ezt a lányoknak küldöm nyári ruhára, vagy amire szükség van, vegyen nekik a mamám.”*⁵⁰

A testvérek viszonyának megértéséhez még érdemes összevetni a két legidősebb fiú azon leveleit, melyet legkisebb öccsüknek, Istvánnak küldtek, és amelyben mindketten véleményyt

⁴⁴ ifj. H. S. levele szüleinek. Pápa, 1908. május 19.

⁴⁵ ifj. H. S. levele szüleinek. Pápa, 1908. május 19.

⁴⁶ ifj. H. S. levele szüleinek. Pápa, 1908. május 19.

⁴⁷ ifj. H. S. levele szüleinek. Pápa, 1908. május 19.

⁴⁸ ifj. H. S. levele szüleinek. Veszprém, 1915. január 7.

⁴⁹ ifj. H. S. levele szüleinek. Veszprém, 1915. február 24.

⁵⁰ H. E. levele szüleinek. 1916. június 1.

formálnak a katonaéletről. Endre, aki még Veszprémből, a kiképzése idején – 1914. október 19-én – írt Istvánnak Pápára, a következő, alapvetően pozitív üzenettel bíró gondolatokat szánta öccsének:

„Sándor már 2 hete orosz harctéren van. Zászlóssá lépett elő. Elek 26án ide jön önkéntesnek, katonaorvos lett. [...] Nemsokára csillagot kapunk. Csak tanulj, szorgalmasan és [ne]⁵¹ vágy katonának lenni, bár nem olyan rossz dolog mint hiresztelik.”⁵²

Ugyanakkor ifj. Sándor, aki néhány nappal később, de már a harctérről üzent öccsének, korántsem látta ilyen pozitívan a történéseket:

„Úgy e már nem tudod elképzelni, hogy mi van velem. Hála Istennek eddig még megvagyok egészségben és épségben. Hát ti hogy vagytok? Megy e a tanulás, nem csukták e be az iskolát? Nektek jó dolgok van, gondolom lelkesedtek a háborúért, mint a pápai diákok szoktak, de jobb azért nektek otthon. Időd gondolom megengedi, írj egy-egy lapot, itt jól esik olvasni.”⁵³

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy a vizsgált családot egy összetartó, szoros kötelékekkel rendelkező közösségként értelmezhetjük. A családtagok közti kapcsolat nem korlátozódik a gyermek–szülő viszonyra, hiszen a testvérek között is szoros viszony mutatkozik meg. Ezt erősíti, hogy az idősebb gyerekek szintén felelősséget éreznek kisebb, fiatalabb testvéreik iránt, és gondozásukban, nevelésükben szüleik segítségére is lehettek. Az idősebb testvérek gondoskodása pedig még inkább alátámaszthatja a család intimitására, érzelmekkel való telítettségre vonatkozó következtetéseinket.

A nyomonkövethetőség kérdése

A nyomonkövethetőség fogalma alatt itt azt kell értenünk, hogy a család tudatában van-e aktuálisan tagjai fizikai hollétének. A kérdés nyilvánvalóan a fiúgyermek háború miatti távollétéből adódóan válik fontossá, hiszen, ahogy láthattuk, a háború előtti levelekből egyértelműen rekonstruálható – a pontos keltezéseknek köszönhetően – a levélírók aktuális holléte. Ezzel szemben a háborús viszonyok, illetve az ezekkel szoros összefüggésben lévő cenzúra új, leküzdendő akadályokat állítottak a családtagok elé.

A háború alatt keletkezett levelek a legidősebb fiú, ifj. Sándor esetében az 1914. augusztus 4-től 1918. április 10-ig tartó időszakot ölelik fel, míg a másodszülött fiú, Endre esetében a 1914. október 7-től 1916. június 2-ig tartó időszakot fedik le. Leveleiket a nyomonkövethetőség vizsgálatához két nagy csoportra kell bontanunk: az egyikbe tartoznak az ún. *tábori postai levelezőlapok*, melyek a harctérről érkeztek, így kivétel nélkül átestek a cenzúrán, ebből kifolyólag pedig mindegyiken olvasható a cenzor aláírása. Ezeket nem szerepel a feladás helye, így a távollévők hollétééről az otthoniak csak igen nagyvonalakban tájékozódhattak:

„Öt napi bolyongás után végre célhoz értünk [...]. Elég volt átmászni a Kárpátokon, sokat gyalogoltunk, de már célnál vagyunk.”⁵⁴

„Oroszöldön vagyunk továbbképzés folyik. Egy nagy katona város laktanyájában vagyunk elhelyezve. [...] Pár napig itt maradunk, s csak azután megyünk be a rajvonalba mely még innen nagyon messze van. Az a város ahol most vagyunk jó formán teljesen le

⁵¹ A következő tagmondat alapján valószínűsíthető, hogy a levélíró „vágy” helyett „ne vágy”-ot akart írni.

⁵² H. E. levele H. I-nak. Veszprém, 1914. október 19.

⁵³ ifj. H. S. levele H. I-nak. 1914. október. 27.

⁵⁴ ifj. H. S. levele szüleinek. 1915. február 24.

*van pusztulva, pedig szép kis városka lehetett, a lakosság már jön vissza, sőt, már korzó is van.*⁵⁵

A másik csoportba sorolt leveleket feladók civil postán küldték, így azokból az otthoniak könnyedén tájékozódhattak a távollévők hollétééről. A civil posta igénybevételére csupán abban az esetben volt mód, ha a levelek írói – pl. az ezred áthelyezése vagy esetleges betegség miatt – a frontvontaltól távol tartózkodtak. Ha sorra vesszük az így érkezett üzeneteket, akkor rekonstruálhatjuk a katonáskodó családtagok által megtett útvonalak azon szakaszát, melyet az otthoniak is követhettek.

Ifj. Sándor esetében ez a következő: 1914. augusztus 4-én Veszprém és Tata között ingázott, mivel bizonytalan volt azzal kapcsolatban, hogy az ezred melyik zászlóaljához kellene bevonulnia; mint írja: „Veszprémből most jövök vissza Tóvárosra. Tegnap ott jelentkeztem s azt mondták, hogy Tóvárosra tartozom menjek oda vissza.”⁵⁶ A kavardás oka az volt, hogy míg a 31. honvéd gyalogezred I. és II. zászlóalja Veszprémbe, addig a III. zászlóalja Tatán állomásozott.⁵⁷ Hogy ifj. Sándort Veszprémből Tatára irányították, azzal magyarázható, hogy egyéves önkéntesi szolgálatát 1911 és 1912 között a pozsonyi 13. honvéd gyalogezred IV. zászlóaljánál töltötte,⁵⁸ amelyből 1913-ban megszervezték a 31. honvéd gyalogezred tatai, azaz III. zászlóalját.⁵⁹ Aztán végül mégis a királynék városában kötött ki, szeptember 24-én már innen üzent szüleinek, valamint október 5-én is itt – nagyjából két, készülődéssel eltöltött hét után –, éppen levélírással közölte a hírt, hogy másnap útra kell kelnie a keleti front felé:

„Úgy gondolom, hogy mindaddig, amíg a tiszt kinevezésem meg nem érkezik, nem is visznek sehová sem, akkor is ember kell, akikkel majd mehetünk, mert most nem sok marad. [...] Épen most kaptam egy szolgálati jegyet, hogy a holnapi nap folyamán Teschenbe útnak indulunk nekem és még ötnék, hol is a hadsereg hadtáp parancsnokságánál kell jelentkezniük.”⁶⁰

Ifj. Sándor és öt bajtársa Bécs érintésével jutott el Teschenbe, majd onnan Krakkón keresztül az orosz frontra. A harctéren ivóvíz hiányában súlyos fertőzést kapott, ezért kórházba szállították Prágába, november 7-én már innen írt. Az év hátralevő részét is itt, a száztornyú városban töltötte lábadozással. Az új év elején, 1915. január 7-én már újra Veszprémből adott hírt magáról, ahonnan február végén – öccse, Elek társaságában – indult el Bodrogkeresztúr és Salgótarján érintésével ismét az orosz front felé, ám, hogy pontosan hová, arról az otthon maradt családtagok nem értesülhettek. Pontos hollétééről legközelebb csak fogságba esésekor szerezhetek tudomást, amikor Lembergől⁶¹ írt haza. Ez az utolsó Európában keltezett levele, ugyanis a következő éveket közép-ázsiai hadifogolytáborokban töltötte. A mai Üzbegisztán, az akkori Turkesztán területéről küldött levelei már kivétel nélkül tartalmazzák a feladás helyét, így megtudható belőlük, hogy 1915. július 2. és 1916. június 23. között Taskentben tartották fogva, majd innen Skobelevbe helyezték át, ugyanis 1916. december 19-én már innen írt. 1917 őszén egy kutyaharapás miatt – egészségügyi ellátás céljából – visszatért Taskentbe, október 21. és 28. között írt leveleit innen küldte haza, viszont november 18-i levelén már újfent Skobelev szerepel. A hadifogságból való hazatérésének útvonala

⁵⁵ H. E. levele szüleinek. 1915. november 14.

⁵⁶ ifj. H. S. levele szüleinek. Kelenföld, 1914. augusztus 4.

⁵⁷ Rainer Pál: *A veszprémi magyar királyi 31-es honvédgyalogezred története*. Veszprémi Szemle, 5. évf. (1997) 1-2. sz. 51.

⁵⁸ ifj. H. S. levele szüleinek. Dejte, 1912. augusztus 25.

⁵⁹ Rainer: *A veszprémi magyar királyi 31-es honvédgyalogezred története*, 51.

⁶⁰ ifj. H. S. levele szüleinek. Veszprém, 1914. október 5.

⁶¹ ifj. H. S. levele szüleinek. Lemberg, 1915. március 19.

ugyanakkor ismeretlen, 1918. április 10-én még Skobelevből írt, ám ezt követő levele már 1921. március 3-án a Fejér megyei Csóron kelt. A két levél közt eltelt időszakban semmit sem tudtak róla otthon maradt családtagjai, ahogy ő sem értesült felőlük – derül ki az említett, Csóron kelt levélből:

„Ezelőtt két nappal 6 évi viszontagság után haza érkeztem. Győrben volt szíves egy úr megígérni, hogy telefonon értesíteni fog benneteket [...] Örülök, hogy végre itthon vagyok de némi aggodalom tölt el miattatok. Két éve semmi hírt nem tudok, de a legjobbat reményelem, hogy mindent úgy találok, mint 1915ben, mikor itt hagytalak benneteket.”⁶²

A másodszülött fiú, Endre által megtett út a következőképpen alakult: Hódmezővásárhelyen 1914. augusztus 1-én kapta kézhez a behívót. 1914 őszétől bátyjával együtt Veszprémben tartózkodott, ahonnan csak 1915. március 17-én reggel 8 órakor indult útnak Győr érintésével Gálícia felé.⁶³ Március 24-én már a frontvonal közelében járhatott, ugyanis az ekkor kelt levelén már szerepel a feladás helye. 1915. május 15-én reggel viszont Csapon volt, majd estére már Nyíregyházán, az ezred ugyanis éppen áthelyezés alatt állt: *„Nyíregyházán ebédelünk, most már csak két célunk lehet, Szerbia vagy Olaszország. Egyenlőre irány Debrecen, ott majd mindent megtudunk.”⁶⁴* A család csak egy hónappal később, júniusban – már Endre kassai betegeskedése alatt – értesült arról, hogy végül is Sandomierzbe mentek:

„Értesítelek benneteket hogy ma kedden d. e. Kassára jöttem kórházba. Komolyabb bajom nincs csak láz féle és elég jól érzem magam itthon. Szandomirez alol jöttem el, 3 napig jöttem vonaton, míg ide érkeztem. de még kórházban nem jelentkeztem, csak d. u. akarok s a címem majd akkor írom meg.”⁶⁵

Felgyógyulása után 1915. november 9-én küldték vissza az orosz frontra. Ekkor szintén Veszprémből indultak el, és Székesfehérvár,⁶⁶ Budapest, Sátoraljaújhely,⁶⁷ Przemysl,⁶⁸ Lemberg,⁶⁹ valamint Sokal⁷⁰ érintésével jutottak el a frontvonalig. Innentől kezdve családtagjai nem értesültek pontos hollétéről, mivel 1915. november 14. és 1916. június 2. között kelt levelei – egy kivételével – nem tartalmazzak a feladó helyére utaló információkat. Abban az egyben is csupán a régió megjelölése olvasható: *„Igen messzire vagyunk hazulról, egy hétig is kell vonaton menni míg innen Wolhyniából haza jutnánk.”⁷¹*

A másik két fiú, Elek és István esetében kizárólag a bátyjaik leveleiből kinyerhető információkra támaszkodhatunk. Ezekből kiolvasható, hogy Elek szintén Veszprémben vonult be: *„Elek 26án ide jön önkéntesnek, katonaoorvos lett.”⁷²* Innen 1915 februárjában legidősebb bátyjával együtt indult az orosz frontra, ahol ifj. Sándor március 14-i hadifogságba esésekor váltak el útjaik, viszont a hónap végétől kisebbik bátyja, Endre társaságát élvezhette. Endre tudósít arról, hogy öccse május 5-én kórházba került: *„Elek ma kórházba megy, láza van, valószínűleg Pestre kerül, mert klinikai kezelésre van küldve.”⁷³* Felgyógyulása után valószínűleg nem korábbi ezredébe helyezték vissza, legalábbis erre következtethetünk Endre

⁶² ifj. H. S. levele szüleinek. Csór, 1921. március 30.

⁶³ H. E. levele szüleinek. 1915. március 17.

⁶⁴ H. E. levele szüleinek. Nyíregyháza, 1915. május 15.

⁶⁵ H. E. levele szüleinek. Kassa, 1915. június 15.

⁶⁶ H. E. levele szüleinek. Székesfehérvár, 1915. november 9.

⁶⁷ H. E. levele szüleinek. Sátoraljaújhely, 1915. november 10.

⁶⁸ H. E. levele szüleinek. Przemysl, 1915. november 11.

⁶⁹ H. E. levele szüleinek. Lemberg, 1915. november 11.

⁷⁰ H. E. levele szüleinek. Sokal, 1915. november 12.

⁷¹ H. E. levele szüleinek. 1915. november 25.

⁷² H. E. levele H. I-nak. Veszprém, 1914. október 19.

⁷³ H. E. levele szüleinek. 1915. május 5.

beszámolójából: „Az Elekhez elég közel vagyok, mert az ő ezredük háta mögött vagyunk, már volt nálam vasárnap én is átlovagoltam hozzá.”⁷⁴

A legkisebb fiú, István háborús mozgásairól tudunk a legkevesebbet. Valószínű, hogy ő bátyjaival ellentétben nem a 31. honvéd gyalogezredhez került, hiszen Endre egyik levelében olvashatjuk: „Pista már régebben nem írt. Itt az ezredben azt beszélnek róla, hogy az arany vitézségi éremre lett felterjesztve, mert ő volt az első aki Lovczenre felért.”⁷⁵ Amennyiben elfogadjuk az állítás hitelességét, akkor arra következtethetünk, hogy István minden bizonynyal a balkáni hadszíntéren teljesített szolgálatot, hiszen máshogy aligha küzdhetne volna fel magát a montenegrói Lovéen csúcsára.

Béke, háború, hadifogság: változó élethelyzetek

Érdeemes összevetni a két legidősebb fiú békebeli, háború alatti, valamint ifj. Sándor hadifogságból írt leveleinek visszatérő elemeit, az azokban felmerülő problémákat, azaz, hogy az adott élethelyzetben mi foglalkoztatta a levélírókat, valamint, hogy a család mennyire töltötte ki a mindennapi életüket, gondolataikat. Az ezzel kapcsolatos prekoncepció, ahogy azt már fentebb, a katonalevelek kiemelkedő forrásértékének tárgyalásakor említettem, az, hogy az egyén érzelmei esetenként – a megváltozott élethelyzet miatt – nyíltabb, direktebb formában érhetőek tetten a háborús levelekben, mint a békeidőben keletkezettekben.

Békebeli állapotok

A békebeli állapotokat Endre levelein keresztül szemléltetem, mivel azok a háború előtti évekből jelentősen nagyobb számban (44 db) maradtak meg, mint ifj. Sándor levelei (14 db), így azok által teljesebb képet kaphatunk az egyént békeidőben foglalkoztató problémákról. A másodszülött fiú békeidőben írt leveleit két csoportra oszthatjuk: a kassai diákévekre, melyek az 1911. március 14-től 1913. május 22-ig tartó időszakot ölelik fel, valamint a hódmezővásárhelyi Földműves-iskolában való tanársegédség éveire, ami 1913. szeptember 1-től 1914. augusztus 1-ig tartott.

Kassáról írt leveleiben többnyire az akadémián zajló történésekről tudósítja családtagjait, mint ahogy azt az alábbi részletek is mutatják:

„Egyszersmind értesítelek benneteket, hogy Zalka igazgató úr ajánlata folytán Patay József uradalma szept. és okt. hóra gazdasági gyakornoknak alkalmaz. [...] Én szeretnék elmenni, mert ha kikerülnék az akadémiáról, akkor már két hónapi pracsist tudnék felmutatni, ami igen nagy előnyöm lenne.”⁷⁶

„A vizsgadíjat szombaton megkaptam és lefizettem, ugyancsak ma lekollokváltam Mezey tanárnál gazdasági állattanból (jó). Szerdán szőlészet és kertészet, szombaton növénytanból, hétfőn földmértanból, szerdán pedig apró háziállatok tenyésztéséből kollokvállok.”⁷⁷

Endre 1913. szeptember 1-jén került Hódmezővásárhelyre, ahogy ez az aznap kelt leveléből kiolvasható. Innen írt levelei arról árulkodnak, hogy az itt eltöltött szűk egy évet nem igazán élvezte:

„Az igazgató valósággal megbolondult, mert nap-mint nap reggel V órától este ½ 8 ig a répakapáláshoz, kukorica kapáláshoz állított ki, szóval borzasztó rossz dolgom van, el sem tudjátok talán képzelni, hogy milyen dolog az! Ilyen körülmények között egy csepp

⁷⁴ H. E. levele szüleinek. 1916. május 26.

⁷⁵ H. E. levele szüleinek. 1916. május 26.

⁷⁶ H. E. levele szüleinek. Kassa, 1912. június 17.

⁷⁷ H. E. levele szüleinek. Kassa, 1912. július 1.

*kedvem sincs itt maradni, már meg is mondtam a direktornak, hogy nem azért jártam iskolába, hogy pallér legyek, inkább itt hagyom az egész iskolát, de hát nem használt semmit sem.*⁷⁸

Kilátástalannak gondolt helyzetében feszülten várta sorkatonaságának eljövételét:

*„Alig várom hogy október legyen, mert azt hiszem, hogy a katonáknál sokkal jobb dolgom lesz, mint itt volt.”*⁷⁹

Endre idézett soraiból jól kiolvasható, hogy az egyént a béke éveiben leginkább foglalkoztató problémák: az életben való boldogulás, illetve az ezzel kapcsolatos nehézségek. A leveleiben fellelhető visszatérő elemek a tanulmányok, valamint a munkavégzés, az önálló egzisztencia megteremtése köré szerveződnek. A családtagokért vagy a családért való aggodás nem igazán jelenik meg leveleiben. Minden bizonnyal azért, mert a béke éveiben annak létét, egészségét a levél írója nem érezte bizonytalannak. A családi közösség megmaradását nem fenyegette semmiféle külső hatás vagy kiszámíthatatlan veszély, annak egysége valószínűleg evidenciának számított a normálisnak tekinthető élethelyzetben.

A háború teremtette élethelyzet

Nem kérdés, hogy a háborús helyzet beálltával a katonának behívottak és az otthonmaradottak élete egyaránt kizökölt az addig megszokott kerékvágásból. A család egységének megmaradása megkérdőjeleződött, hiszen egyes tagjainak élete állandó, mindennapos veszélynek volt kitéve. Ennek fényében természetesen a levelek témája is új fordulatot vett, háttérbe szorult az egyén karrierje, sokkal inkább előtérbe kerültek a családtagok, illetve a család sorsa. Ifj. Sándor és Endre amellet, hogy a velük történt eseményekről beszámolnak, rendszeresen érdeklődnek testvéreik felől, valamint ők is tájékoztatják szüleiket, ha esetleg valami információval szolgálhatnak öccseikről, illetve bátyjukról:

*„Otthon mi újság? Lajkó, Hanka járnak e iskolába? Lajkó tud e már írni? Majd meglátom mikor haza megyek. Irma mit csinál? Pistának, Gizinek írtam. Elekkel Endrével mi van? [...] Nagyon kérlek benneteket mielőbb írjatok ilyen sokat mint én mindenről, mert minden érdekel.”*⁸⁰

Jó példa erre még Elek egyetlen megmaradt levele, melyben bátyja, ifj. Sándor fogságba esésének körülményeit írja le:

*„Részben jó, részben rossz, amit írok. Sándort elfogta az orosz. Érdeklődtem iránta, baja nem történt. [...] Ez [március⁸¹] 14én délelőtt történt. [...] Érdeklődtem az emberektől, akik Sándortól kb. 20 lépésnyire voltak, azok mondják, hogy baja nem volt, míg ők ott voltak, aztán pedig azon a részen, ahol Sándor volt, lövés nem történt. Szóval ne ijedjete meg. Én így jobb szeretem a dolgot, mert oroszfogságban nem lesz rossz dolga. [...] Ha esetleg megsebesül, akkor még mindaddig visszakellett volna neki menni a harctérre, míg a háború véget nem ér, és ki tudja mi történt volna vele, de így biztos az élete.”*⁸²

Hadifogságban

Mivel ifj. Sándor 1915 márciusában hadifogságba esett, és Galíciából Közép-Ázsiába került, esetében megfigyelhetünk egy további élethelyzetváltozást is. A hadifogságból írt levelekben

⁷⁸ H. E. levele szüleinek. Hódmezővásárhely, 1914. május 28.

⁷⁹ H. E. levele szüleinek. Hódmezővásárhely, 1914. június 4.

⁸⁰ ifj. H. S. levele szüleinek. Prága, 1914. november 9.

⁸¹ Endre március 24-én kelt levelében már ezt írja: „A Sándor mint tudjátok már oroszfogyoly.” H. E. levele szüleinek. 1915. március 24.

⁸² Horváth Elek levele szüleinek. Kelt: ismeretlen.

szintén kiemelt helyet kap a család, illetve az azért való aggodás, olyannyira, hogy szinte minden levelében szülei és testvérei hogyléte felől érdeklődik. Igaz, több levele szinte szóról szóra ugyanazt tartalmazza, ez valószínűleg a postaszolgálat kiszámíthatatlanságával magyarázható, tehát minden bizonnyal – a biztos célba érés érdekében – többször is elküldte ugyanazt a levelét. A posta bizonytalanságára utal továbbá az is, hogy 1917 tavaszán hónapokig nem kapott hírt otthonról. Kétségbeesését fokozta, hogy családja fizikai holléte felől is bizonytalan volt, ugyanis ekkoriban nevezték ki édesapját Tata községi főjegyzőjévé, melynek következtében Gyermelyről Tatára költöztek, új címükről azonban nem tudták tájékoztatni Turkesztánba szakadt fiukat. Az akadozó postaszolgálatnak tudhatnánk be azt is, hogy Endre 1916. június 21-én bekövetkezett haláláról is majdnem egy évvel később értesült, noha legkisebb öccse, István 1916. július 22-én adta postára levelét, melyben bátyját, Endre tragikus sorsáról tájékoztatja:

„Gestern erhielt ich von Pista eine Karte vom 1916. július 22. datiert. Jetzt habe ich gewusst, fast nach einem Jahre, dass mein Brudern Endre, noch voriges Jahr, gestorben ist. Es war sehr traurige Nachricht. Warum habet Ihr mir es nicht geschrieben? Ihr schreibet immer »mir sind alle Gesund«⁸³

Az utolsó mondatból inkább arra következtethetünk, hogy a szülők valamilyen okból kifolyólag eltitkolták ifj. Sándor elől öccse halálát. Tették ezt valószínűleg azzal a szándékkal, hogy így nem nehezítik tovább fiuk hadifogságból adódó nyomorúságát. Ifj. Sándor mindezen problémákkal kapcsolatos érzéseit, gondolatait egy 1917. szeptember 27-én kelt levelében a következőképpen fogalmazta meg:

„Bizony rosszul esett egy év múlva tudni meg szegény Endre öcsém sorsát, abban az időben nagy elvoltam keseredve, tőletek sem kaptam hírt, nem tudtam semmit az otthoni helyzetről hónapokon át. De ez a végnélküli fogság kiölt már mindent belőlem, már nem törődöm semmivel, csak máról holnapra élek, úgy sem lesz ennek soha sem vége, én már lemondtam mindenről. Várom a szabadság óráját, de hiába. Ismét itt van Karácsony, jobb nem is gondolni rá. Akkor megvigasztalódom, ha lapjaitokból megtudom, hogy jól vagytok otthon mindnyájan. Miattam ne aggódjatok, én húzom, ameddig bírom. [...] Igen örülök, hogy Elek, Pista életben vannak, ő érettük is sokat és folyton aggódom. Örülök, hogy jól érzitek magatokat Tatán, nekem, ha hazajutok mindenhol jó lesz csak megfelelő állásom legyen.”⁸⁴

Idézett levelének utolsó mondata átvezet a hadifogságból érkezett leveleinek egy másik fő témájára, az állása miatti aggodalmaira, hogy hazatérte után tisztességes megélhetése biztosítva lesz-e. Számos levelében (először az 1917. március 3-án írt levelében) említi, hogy szívesen követné apját a gyermelyi körjegyzőségben. Az 1917-es év hátralevő részében tulajdonképpen ez a kérdés foglalkoztatja: igaz, júliusban kelt leveleiben már arra kéri édesapját, hogy egy tatai jegyzői állást tartson fenn számára, de szeptember 5-én kelt levelében már ezt írja: „Én első sorban, ha még akkor is lehetséges lesz feltétlenül haza Gyermelyre akarok jutni jegyzőnek és csak másodsorba Tóvárosra.”⁸⁵ Az állása körüli bizonytalansága és az ebből adódó aggodalmai erőteljesen érződnek sorain, erre az eddigieken túl a legjobb példa 1917. október 2-án kelt levele:

⁸³ „Tegnap kaptam egy 1916. július 22-én datált lapot Pistától. Most tudtam meg, majdnem egy évvel később, hogy öcsém, Endre, még a tavalyi évben meghalt. Ez nagyon szomorú hír volt. Miért nem írtátok ezt meg nekem? Mindig azt írtátok »mindannyian egészségesek vagyunk«.” ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1917. május 24.

⁸⁴ ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1917. szeptember 27.

⁸⁵ ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1917. szeptember 5.

„Ezt a lapot tisztán a jövőendő otthoni állásomra vonatkozólag írom [...] Gyermelyről tiszteletes úr írt nekem, hogy régi állásom fent van tartva és a hitelszövetkezeti könyvelőség. Én megírtam neki, hogy erre nem reflektálok és régi állásomba semmi esetre sem megyek vissza, ezt fent is tartom. Apa írta, hogy jöhetnek Tóvárosba, Halmos helyére, erre küldtem egy táviratot júl. 14én, hogy Tóvárosra akarok jutni, de erre még válasz nem jött. Májusban kaptam egy táviratot tőletek, hogy legyek nyugodt, részemre jobb állásról gondoskodva van. Most nagyon szeretném tudni, hogy mi van voltaképpen, igen kérlek beneteket érthetően írjatok meg mindent. Ez a kérdés gondolhatjátok, nagyon érdekel engem.”⁸⁶

Leendő állásáról csak az 1918. március 3-án az ún. breszt-litovszki béke beköszöntével felmerülő hazatérés lehetősége, valamint a fogolytáborban beálló általános élelmiszerhiány tudja elterelni gondolatait:

„vártuk folyton a békét, sokszor feladtunk minden reményt, végre megjött a várva várt és általunk annyira óhajtott béke. Mi itt épen születésnapom előestéjén márc 6án tudtuk meg. Képzeltetitek micsoda öröm volt, a zenekar bejárta a tábor, magyar zene, azon az éjjelen keveset aludtunk, a várva várt hazatérés ébren tartott mindenkit. Azóta vígan vagyunk, nem törődünk a nyomorúsággal, majd eszünk otthon nem sokára kenyeret és kedvünkre jól lakhatunk, mert itt ezt nov. óta nem ismerjük.”⁸⁷

„Tegnap volt a nevem napja [...] hogy éhes ne legyek és a nap tiszteletére, főztem magának tejben rizst gyümölcscsel, ez is 15-20 deka rizs tejjel és aszalt barackkal 4.50 K-ba került, gondolhatjátok az itteni élelmészeti állapotokat, rengeteg pénzbe kerül ha az ember legalább a bőrét hazaakarja vinni.”⁸⁸

Ugyanezzel párhuzamosan a levelekben újra előtérbe kerül a család és annak hiánya:

„Jól vagyok egészséges és várom nagyon a hazaindulást, csak mielőbb menjünk, az nem baj, ha esetleg még a taliánokkal kell verekedni! A fiúk, hogy vannak? Nemsokára viszontlátom őket. Nagyon kíváncsi vagyok az otthoni helyzetre, már három éve, hogy ázsiában vagyok, minden éjjel otthon vagyok álmomban, különösen Gyermelyen.”⁸⁹

A három különböző élethelyzet összegzéséeként elmondható, hogy a család általában a létbizonytalanság pillanataiban kap kiemelt szerepet az egyének gondolataiban. A háború által teremtett kihívások, új, idegen akadályok, szituációk hatása alatt esetenként az egyén ténylegesen őszintébb, direktebb formában vetette papírra családtagjaival kapcsolatos érzelmeit.

A lelkiállapot változása

A szerző lelkiállapotában bekövetkezett változásokra azért érdemes kitérnünk, mert ahhoz, hogy a családi térből fizikai értelemben kiszakadt egyén szerves része tudjon maradni a közösségnek, fontos a lelkiállapot, illetve az érzelmek és a gondolatok átadásának lehetősége. Példának most vegyük a másodszülött fiú, Endre esetét. Katonaleveleinek egy része tábori levelezőlap, melyeken nem minden esetben volt lehetősége az őszinte gondolatok kifejtésére, ennek ellenére, ha nem is teljeskörűen, de rekonstruálni tudjuk érzelmeit, illetve azokat az érzelmi változásokat, melyek lezajlottak benne.

⁸⁶ ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1917. október 2.

⁸⁷ ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1918. március 9.

⁸⁸ ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1918. március 19.

⁸⁹ ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1918. március 19.

Endre alapvetően örült annak, hogy katona lett, kezdeti lelkesedése viszonylag sokáig kitartott, ez nem olyan meglepő, tekintve, hogy egészen 1915 márciusáig Veszprémben tartózkodott.

„Felölünk még nincs semmiféle intézkedés, most az ujonczok kiképzésével vagyunk elfoglalva. Dolgunk most elég jó van, mert csak 1-2 tiszt van az egész kaszárnnyában, s így senkisésem törődik jó formán velünk.”⁹⁰

Még Galíciába kerülése után is viszonylag jó kedélyű leveleket írt:

„Jó dolgunk van, semmire sem lehet panaszkodunk, [...] már semmi sem a háború viszonyítva ahhoz amiben márcz és ápr elsőfelében voltunk, hideg jó formán már nincs is és a muszka is nagyon megfogyott, úgy látszik kitakarodik [...] Május elejét mi is megöltük három májfért is kaptam a szakaszomtól. Srapnel hüvely és töltény hüvely volt rajta. Május elsejére századonként a tisztek kaptunk három hideg pezsgőt, szóval mi nem igen érezzük az otthoni drágaságot. [...] Ma kaptuk meg a törökök húsvéti ajándékát: minden tiszt két dobozban ötven cigarettát, „Den tapferen Helden” felirással. igen finom cigaretta, most írás közben is vígan füstölöm. [...] Meg lennék akár Szt. Mihály napig is itt, csak hideg és eső ne legyen soha. A tűzvonalba is jól vagyunk, végre lehet lövöldözni.”⁹¹

„Jól érzem magam, egészséges vagyok s vígan megyünk az orosz után, fut is rémitően, úgy hogy nem sokára utol fogjuk érni. [...] Pünkösdi vasárnapján erdei hajtóvadászatot tartottunk a kubányi kozákok ellen, de csak négyet sikerült elcsípni, a többi egérutat nyert és csak a port láttuk utánuk”⁹²

Levelének a végéből viszont már arra következtethetünk, hogy erőt vett rajta a honvágy:

„Most bizony rettenetes messze vagyunk hazulról, talán két hétig is eltartana még hazajutnánk. Ha az olasz nem veszekedne akkor hamarosan vége lenne a háborúnak, de majd elbánunk vele is.”⁹³

A háborúval kapcsolatos valódi érzelmeiről csak 1915. június 15-én tudott vallani, ekkor ugyanis Kassáról írt levelében arról tájékoztatja szüleit, hogy örül, hogy könnyen elszabadult a frontról, „mert rettenetes ütközetek vannak ott napi renden”.⁹⁴

Novemberben visszaküldték a frontra, ez év végéig írt leveleiben nem igen találunk már hangulatára vonatkozó utalást, legfeljebb annyit, hogy „jól érzem magam, nincs semmi bajom”. 1916 elejétől kezdődően azonban egyre inkább erőt vett rajta a békevágy:

„Épen most hallottam, hogy Montenegró letette a fegyvert, bár már a többi is ott tartana!”⁹⁵

Áprilistól kezdődően békevágya mellett egyre inkább erősödik honvágya is:

„alig várom, hogy itt legyen május 11-dike, mert akkor adom be a szabadságolási kérvényem, azt hiszem, hogy 25-28-ra „kijön” amint itt mondani szokták a bakák. Felénk is már erős béke hírek járnak a tüzértisztek pedig égre-földre esküdnek, hogy ha júniusban még lőnek az ágyuból, akkor lenyelik a granátjukat. [...] Jó helyünk van itt ki lehetne várni a háború végét. Multkor lőttem egy szép őzbakot, köztünk és az oroszok közt futott, az agancsait majd hazaviszem. Különben itt olyan világ van, hogy a figyelő bakák orosz helyett nyúlakra és vadlúdakra lődöznek, de az oroszok sem különbek. Érdekes amint behozzák a prédát osztzkodnak az oroszokkal, végül közlegények egymással és elválnak. Hát

⁹⁰ H. E. levele szüleinek. Veszprém, 1914. november 12.

⁹¹ H. E. levele szüleinek. 1915. május 7.

⁹² H. E. levele szüleinek. 1915. május 25.

⁹³ H. E. levele szüleinek. 1915. május 25.

⁹⁴ H. E. levele szüleinek. Kassa, 1915. június 15.

⁹⁵ H. E. levele szüleinek. 1916. január 19.

*bizony az oroszok már nagyon bele fáradtak a háborúba, nem bántanak azokat senkit, csak őket hagyják békén.*⁹⁶

A szabadságra való eltávozásának kérdése ezután leveleinek rendszeres témájává vált, azonban egyre inkább csak tolódot:

*„Május 15-én adom be a szabadságolási kérvényem, azt hiszem 25 felé már útra indítanak”*⁹⁷

*„Szabadságra csak június végén van kilátás, igen kevés a tiszt és egymást ki kell várunk, de majd biztos eljön az is. [...] Valóságos nyaralást üzünk, minden nap homokfürdőt veszünk. Pár nap múlva hátra megyünk tartalékba, ahol meg vadászni is lehet, igen sok vízi-szárnyas van erre.”*⁹⁸

*„A szabadságot várom minden nap, valószínűleg azonban félig sem lesz belőle semmi.”*⁹⁹

*„Szabadságra nem tudom, hogy mikor mehetek, meg lehet, hogy csak őszre vagy csak téltre engednek haza, egyelőre nem lehet, ezt tudom. Szőnyi és a Kovács azért nem kereshetett fel, mert igen messze voltunk egymástól, mint kb. Gyermelytől - őrs. Mikor pedig a kezében van valakinek, hogy mehet haza a szabadságos levele, akkor már nem lehet tőle kívánni, hogy olyan messzire elutaljon, mert közben százszor is agyonlőhetik. [...] Mi is halljuk minden nap, hogy milyen szép eredményeket érünk el az olasz harctéren, azt hisszük, hogy ha ezekkel végzünk, akkor már az összes feladatokat megfejtettük és a béke nem lehet akkor már messze, de ebben az évben biztos, hogy még nem lesz béke, – talán január, februárban, addig bátran állunk a helyünkön és nem leszünk legyőzve.”*¹⁰⁰

Endre szabadsága végül odáig tolódot, hogy soha többé nem térhetett haza családjához, ugyanis 1916 júniusának végén golyó általi halált halt. A családi *krónika* szerint az arzenovici temetőben lett eltemetve, így még halálában sem kerülhetett vissza szülei és testvérei közepébe. Utolsó, legalábbis utolsó megmaradt levelét legkisebb testvérének, Laurának címezte, melyben az akkor még csak nyolcéves hűgát arra bízta, még mindenképpen írjon neki.¹⁰¹ Az Endre halálának körülményeiről hírt adó levelek közül több is megőrződött, ám ezek nem minden részletben egyeznek meg.

Kívülről levelei

Fennmaradt a fentiekén kívül 5 olyan levél, melyeket eddig nem érintettünk, ezek nem családtagoktól, hanem barátoktól, katonatársaktól, ismerősöktől érkeztek, és Endre halálának körülményeiről, valamint ifj. Sándor hadifogságáról tudósítanak.

Az Endrével foglalkozó leveleket olyan személyek írták, akik közvetlenül ismerhették a Horváth családot, és/vagy Endre ezredében szolgáltak. A levelekben foglaltak azonban a halál körülményeit illetően nem mindig egyeznek meg, ugyanis míg egy vélhetően legénységi állományba¹⁰² tartozó bizonyos Kovács László arról számol be, hogy *„úgy hozta a sors az Endre hadnagy ur meg halt fej lövést kapot és Meg halt de be viték egy falu ba ot let el*

⁹⁶ H. E. levele szüleinek. 1916. április 18.

⁹⁷ H. E. levele szüleinek. 1916. április 27.

⁹⁸ H. E. levele szüleinek. 1916. május 14.

⁹⁹ H. E. levele szüleinek. 1916. május 26.

¹⁰⁰ H. E. levele szüleinek. 1916. június 1.

¹⁰¹ Vö. 43. lábjegyzet

¹⁰² Kovács László legénységi állományba való tartozására levele nyelvezetéből, illetve a központozás hiányából és a számos helyesírási hibából, valamint a rendfokozatának fel nem tüntetéséből következtethetünk. Hanák: *Népi levelek az első világháborúból*, 62.

temetve [...] Juni ho 21én Esetel a hadnagy ur¹⁰³, addig Valasch Sándor hadapród 1916. július 19-én írt levelében azt olvashatjuk, hogy „Kedves fiuk 21-én Gruziatin mellett gojótól szíven találva egy szó nélkül esett le a földre. Nála semmi egyéb nem volt, mint amit elküldöttem. Többi dolgai ezek szerint a legényénél volt, aki szintén elesett.”¹⁰⁴ Az 1936-ban kiadott ezrednaplóban pedig a következő áll: „A lefolyt harcok alatt 20.-án hajnalban szívlövésessel hősi halált halt Horváth Endre t. hdgy.”¹⁰⁵

Felmerül a kérdés, hogy a család vajon melyik verziót fogadta el. A választ id. Horváth Sándor és Veres Mihály tábori lelkész levélváltásából ismerhetjük meg. Az apa azért ír hivatalos levelet fia ezredének, mert arról értesült, hogy elesett gyermeke pénzét, óráját, egyéb értékeit katonái vagy esetleg a sebesült hordók eltulajdonították. Levelében leírja Endre halálának – általa ismert – körülményeit is:

„Horváth Endre fiam, hadnagy a m. kir. 31 honvéd gy. ezred III. zászlóalj 11 századánál folyó évi június 21 vagy 22 én golyó által szíven találva elesett, ott a helyszínen szó nélkül a földre bukott, katonái közt maradt, majd a segélyhelyre vitték be, akkorra már meghalt.”¹⁰⁶

A levélre Veres Mihály tábori lelkész válaszolt, melyben biztosítja az apát afelől, hogy a fiát nem rabolták ki, valószínűleg csak a nagy kavarodásban a harcmezőn kiejtette a nála lévő pénzt:

„Mivel nevezett hősnek a segélyhelyre hozatala alkalmával mindjárt feltűnt, hogy nincs pénze, jöllehet társainak előző napokban nyilatkozott, hogy több havi fizetése nála van, tovább érdeklődtem a sebesültvivőknél, s kerestem legényét, mivel azt hittük hogy magához vette értéktárgyait hazaküldés végett. [...] csak más útján értesültem, hogy nem vett el tőle semmit. [...] Másra tehát nem tudok következtetni, mint hogy a nagy zűrzavarban, mely az akkori előrenyomulás alkalmával, a gazban, illetve rozszban kiesett, s nem volt megtalálható.”¹⁰⁷

A család tehát úgy látszik, hogy Endre halálával kapcsolatban Valasch Sándor hadapród verzióját fogadta el Kovács László állításaival szemben. Ez betudható a rangnak vagy az iskolázottságnak, ugyanis Valaschnak hadapródként legalább érettségi bizonyítvánnyal kellett rendelkeznie. Ám elképzelhetőnek tartom azt is, hogy csupán könnyebb volt elfogadni a kevésbé brutális, szívlövés általi halált. Mindez természetesen nem több egy feltételezésnél, hiszen az igazságot nem lehet kiolvasni a levelekből.

Az ifj. Sándorról tudósító két – kevésbé informatív – levél egy-egy volt fogolytárstól érkezett. A korábbi 1918. október 8-án Réh Annának írta egy bizonyos Rosonits hadnagy, aki a következő információkkal szolgált ifj. Sándor felől:

„eljövetelemkor Sándor egészséges volt, ne tessék nyugtalankodni mert ha pénzre volna szüksége ott kap a lakósságtól kölcsön, ami még olcsóbbba kerül mint ha innen küldene. Ne tessék sem pénzt sem ruhát küldeni, mert nem fogja megkapni.”¹⁰⁸

A másik levél pedig Rolkó Gyulától érkezett, aki már a háború után 1920. október 15-én írta alábbi sorait:

¹⁰³ Kovács László levele id. H. S-nak. 1916. június 23.

¹⁰⁴ Valasch Sándor levele id. H. S-nak. 1916. július 19.

¹⁰⁵ Herczegh: *A veszprémi honvédek hadtörténete*, 217.

¹⁰⁶ id. H. S. levele a Magyar Királyi 31. Honvéd Gyalogezred parancsnokságának. Gyermely, 1916. július 28.

¹⁰⁷ Veres Mihály levele id. H. S-nak. 1916. augusztus 30.

¹⁰⁸ Rosonits hadnagy levele Réh Annának. 1918. október 8.

„Értesítem, hogy fia Horváth zsals egészségben él júl 25én beszéltem vele utoljára mikor eljöttem. Jó megy dolga [...], csak nagyon-nagyon vágyik haza s nehezen várja megváltó pillanatot, hogy jöhessen.”¹⁰⁹

Ez a két levél tényleges, új információkkal – annak kivételével, hogy nem érdemes ifj. Sándornak pénzt vagy ruhát küldeni – nem igazán szolgálhatott a család számára, viszont jelentőségük ennek ellenére megkérdőjelezhetetlen, hiszen arról tudósítják a címzettek, hogy fiuk még életben van és igyekszik hazakerülni.

Konklúzió

Tanulmányom mikrotörténeti munka, ebből kifolyólag a családra mint érzelmi közösségre vonatkozóan megfogalmazott általános társadalomtörténeti kérdésre lokális, eseti szintű választ képes adni.

Az elemzés eredményeként, mely a családban használt megszólítási formákra, a nyomkövethetőség kérdéseire, a kapcsolattartásra, a családtagok egymáshoz fűződő viszonyára, valamint a levelekben fellelhető fő problémákra és a szerzők lelkiállapotának változására fókuszált, megerősítést nyert az a feltevés, miszerint számos, a kutatók által eddig még nem érintett kérdés megválaszolásához használhatjuk az első világháborús katonaleveleket. Az általam használt levelezés segítségével a gyermeki Horváth család működését igaz, nem teljességében, de mélységeiben ismerhettük meg, hiszen esetenként a közösség apró, intim részleteit tárták elénk a száz éve lejegyzett sorok. A levelek rámutattak arra, hogy a polgári családmodell számos jegyét magán viselő család már valódi érzelmi alapon szerveződő közösség, melyet a háború teremtette válsághelyzetben is sikerült összetartani papír, ceruza, olykor tinta, valamint a postaszolgálat segítségével. A leveleknek köszönhetően – melyek szerzőiket voltak hivatottak szimbolizálni a címzett/ek képzeletében – a társadalom legkisebb egysége a virtuális térben nem tudott szétszakadni, annak ellenére, hogy a fizikai térben több ezer kilométer távolság is állhatott egyes tagjai között. A jelenséget szemléltetendő, illetve igazolandó álljanak még itt zárásként ifj. Horváth Sándor 1921-ben a hadifogságból Magyarországra való hazaérkezése alkalmából írt sorai, melyekből a levelek számára kiemelten fontos funkciója olvasható ki:

„Sok minden keresztül mentem, sok mindent megpróbáltam és sokat tanultam. Itthon most nem tudom mi lesz [...] Egyszóval most még mindig a bizonytalanságon tűnődöm, alig várom leveleteket, amely bizonyára meg fog nyugtatni, akkor fogom csak magam jól érezni. [...] Csak arra kérlek benneteket, hogy minél gyorsabban írjatok, leveleteket nagyon várom.”¹¹⁰

¹⁰⁹ Rolkó Gyula levele id. H. S-nak. Abony, 1920. október 15.

¹¹⁰ ifj. H. S. levele szüleinek. Csór, 1921. március 30.

KELEMEN TÓTH

„Just write to me again” – Family Community Through a World War I Correspondence

During the late hours of June 20th, 1916, in the little Volhynian village of Hruzyatyn, the 31st infantry regiment of the Royal Hungarian Honvéd successfully held back the attacking Russian troops in the fights after Brusilov’s breakthrough. Meanwhile, in Komárom County, Hungary, István Horváth, the notary for Gyermely, did not yet know that he had lost his second son, Endre Horváth. He fell there at Hruzyatyn. Endre kept a regular correspondence with his family, so as his brothers. Many of these letters were kept throughout the generations in an aging, brown suitcase, keeping the minds and sentiments of a family who lived through a century fraught with danger. This study looks to answer the following question: What can we learn from these correspondences from 1903 to 1921 about family life and behaviour, as well the impacts of war on the smallest unit of society, the family? After Péter Hanák’s study, *Népi levelek az első világháborúból (Folk letters from World War I)*, World War I soldier’s letters were subjects of several historical analyses. Studies were written that used soldiers’ letters to identify traces of folk literature, to better visualize the everyday world of war, and to examine how a world changed by war impacted linguistic stereotypes. Through the literature of correspondence and war correspondence, first world war soldiers’ letters can be immensely helpful sources to understand the affairs of a family from this time period. Private letters can bring new perspectives for the present interested in the past. From written private correspondence we can learn the emotions, thoughts, the inscape, the worldview, and overall, the unique micro world of the person from the past. Letters that were written during wartime have outstanding value, because their writers were in a strange and abnormal life situation. Thus, we can experience the emotions of individuals in a more direct and open form, as far as the censorship (or the elusion of that) allows it.